

ЗАЛІЩИЦЬКА ЛОКАЛЬНА ГРУПА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПИТАННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ

Пам'ятки трипільської культури прийнято розподіляти за локальними варіантами, які відображають хронологічні, територіальні та культурні відмінності. Тривалу історію дослідження мають локальні варіанти в Середньому і Верхньому Подністер'ї. Південний кордон регіону проходить в районі Північної Молдови, північний – біля с. Городенки. В літературі цю групу пам'яток прийнято називати заліщицькою, за пам'яткою Заліщики, що є однією з небагатьох, на яких проводилися розкопки. Ця група хронологічно синхронна солонченському варіанту та пам'яткам Буго-Дніпровського межириччя.

Дослідження поселень так званої культури мальованої кераміки на Дністрі почалися ще у XIX ст. польськими археологами [Kirkor, 1878; Kopernicki, Przybyslawski, 1884; Ossowski, 1890, 1891; Przybyslawski, 1906]. Оскільки більшість пам'яток заліщицької групи розташовано на території, яка входила до складу Австро-Угорщини і Польщі, то велика кількість матеріалів з поселень зберігається за кордоном.

Не дивлячись на таку тривалу історію досліджень, заліщицький локальний варіант вивчений недостатньо – залишається багато дискусійних питань.

Вперше назву “заліщицька група” у літературу вводить О. Кандиба в статті “*Старша мальована кераміка в Галичині*”. Він же окреслює низку поселень, які її репрезентують [Черныш, 1962, с. 71]. Для цього розподіляє трипільську кераміку на періоди А та В, опираючись не лише на типологічні критерії, але й на стилістичні, що надає його працям більшої переконливості. Період А складається з фаз Незвиська та Заліщики. Фаза Заліщики ділиться на дві групи. Перша – Шипинці А розповсюджена в Галичині та Буковині, характеризується чорним негативним орнаментом. Другу групу називає власне заліщицькою, до якої відносить 12 поселень: Більче-Золоте (Городи), Бучач, Васильківці, Вигнанка, Заліщики, Городниця над Збручем, Городниця над Дністром, Лишківці, Незвисько (частково), Новосілка-Костюкова, Стрільківці, Пилипче [Кандиба, 2004, с. 10]. Орнамент характеризує як позитивний у варіаціях чорним або червоним по білому. Дослідник відмічає, що заліщицькі тонкі червоні, обведені чорним лінії, створюють такий же ефект, як і орнамент з тонких білих ліній по червоному тлу на кераміці шипинецького типу. Типологічно вона давніша ніж заліщицька, хоч обидва ці типи кераміки якийсь час співіснують, про що свідчать посудини, розписані одразу обома способами. О. Кандиба припускає наявність рис цієї групи у Трипільлі А на Дніпрі [Кандиба, 2004, с. 10]. Мається на увазі Трипільля А, виділене В. Хвойкою [Хвойко, 2006, с. 88]. Пізніше ця періодизація була спростована – виділена група А виявилася пізнішою за В [Відейко, 2006, с. 91].

Для створення нових періодизаційних схем розробками О. Кандиби ще довгий час послуговувалися як польські [Majewski, 1947], так і радянські дослідники [Пассек 1961; Черныш, 1982; Виноградова, 1983].

Л. Козловський, створюючи свою періодизацію, так чи інакше враховував концепцію О. Кандиби. Польський дослідник зробив поділ на основі орнаменталістики, внаслідок чого утворилося чотири групи: кераміка типу Незвиська; кераміка двокольорова; кераміка поліхромна типу Більче-Золоте (Вертеба); кераміка поліхромна типу Кошилівці [Kozłowski, 1939, s. 22, 33]. Ці групи фактично збігаються зі схемою О. Кандиби, наприклад, кераміка двокольорова – це фаза Заліщики. Схеми обох дослідників корелюються з періодизаціями Д. Шмідта і Т. Пассек (табл. 1).

Ще у довоєнний час Л. Чикаленко згрупував деякі пам'ятки за орнаментом та формами посудин, які пізніше були названі заліщицькою групою. Працюючи з матеріалами Більче-Золотого, він натрапив на посудину невідомого типу. Аналогій їй він не знайшов, оскільки вона мала приземкувату форму та негативний тангентний розпис. Після аналізу кераміки на трипільських пам'ятках Подністер'я, він прийшов до висновку про існування певної групи, яку репрезентують поселення в Городниці, Васильківцях, Вигнанці та частково деяких інших [Чикаленко, 1926, с. 115]. Однак назви групи він не дав і до її виділення ставився вкрай обережно, наголошуючи лише на схожість окремих посудин. Пізніше О. Кандиба виділив цю групу, як заліщицьку.

У післявоєнний час розкопки у Подністер'ї велися переважно під керівництвом Т. Пассек. Вона, вслід за О. Кандибою, виділяла заліщицьку групу, включаючи фактично ті самі пам'ятки. Проте поселення Бучач, яке, за О. Кандибою, належало до заліщицької групи, відносить до пізнього Трипільля разом з Сухоставом, Кошилівцями, Більче-Золотим (Вертеба). Крім того, вона виділяє ще пізніші пам'ятки – Семенів-Зеленче, Кунисівці, Кошилівці (урочище Товтри), Звенячин [Пассек, 1961, с. 15].

На її думку, на Побужжі та Подніпров'ї кераміка заліщицького типу невідома. На таких пам'ятках етапу ВІІ, як Володимирівка на Південному Бузі [Пассек, 1949, с. 98–102] та Коломийщина на Дніпрі [Пассек, 1949, с. 68–75] велику кількість кераміки складає посуд, вкритий монохромним розписом. За формами та стилем орнаменту ці посудини близькі до посудин з Незвиська [Черныш, 1962, с. 71].

Але в наш час існують інші думки. Наприклад, І. Заєць та С. Рижов відзначають схожість тангентних та метопних схем орнаментаций грушеподібних посудин, покришок, кубків з Кліщева на Південному Бузі з розписом посуду із Заліщиків, Бучача, Поливаного Яру ІІ, Капустинців, Блищанки (нижній трипільській горизонт) [Заєц, Рыжов, 1992, с. 156–157; Заєць, 1973, 2001; Конопля, Круц, Рижов, 1993].

Заліщицьку групу Т. Пассек відносить до другого ступеня своєї періодизації (ВІІ) та хронологічно співставляє його з поселеннями Поливанів Яр ІІ, Незвисько І, Шипинці, Петрени, вважаючи цей період часом, коли поліхромна кераміка почала поступатися місцем розписним посудинам у дві фарби – червоною та білою або білою та чорною [Пассек, 1961, с. 134].

К. Черниш, посилаючись на О. Кандибу виділяє заліщицьку та городницьку групи, називаючи їх п'ятим (Заліщики, Незвисько ІІІ) і шостим (Поливанів Яр ІІ, Кліщів) ступенями другої половини середнього періоду своєї періодизації [Черныш, 1982, с. 205], при цьому вони виокремлені лише на основі розпису посудин, оскільки змін у формі виробів не простежується. Якщо давніший ступінь характеризується розписом, виконаним червоною чи чорною фарбою по білому тлу, то орнамент (спіраль, концентричні кола, овали) пізнішого ступеня розбито за поясами, що містяться у верхній частині посудин. Нижня частина зазвичай майже зовсім не прикрашена. Домінує розпис на природному тлі або по червоному чи коричневому ангобу, який виконано чорною, рідше червоною чи білою фарбами [Черныш, 1982, с. 206–208]. За характером керамічних знахідок до п'ятого ступеню віднесено поселення біля с. Бабин в урочищі Яма, що аналогічне поселенню Заліщики на Дністрі [Черныш, 1956, с. 146].

За десять років до цього Н. Виноградова, орієнтуючись на розроблену молдавськими вченими схему розвитку стилів розпису, розділила всі поселення Прут-Дністерського межиріччя середнього періоду на три хронологічні групи – заліщицьку, городницьку та типу Крутобородинці І. Остання різниться пізнішим стилем орнаментаций, але зберігає ті самі форми посудин [Виноградова, 1972, с. 52], однак ця схема не прижилася [Черныш 1982, с. 205] і поселення типу Крутобородинці І відносять до найпізніших у другій хронологічній групі.

Так само як К. Черниш, Т. Мовша, вказуючи на різночасовість пам'яток, зазначає, що заліщицька група, виділена у 1930-ті роки західноукраїнськими археологами (напевне, мається на увазі О. Кандиба) як своєрідний тип, генетично пов'язується з поселенням нижніх горизонтів Незвисько. Основними джерелами для всебічного огляду називає такі поселення, як Заліщики, Шипинці (нижній шар) [Мовша, 1985, с. 211].

Т. Мовша визначає найраннішою ланкою в цій групі пам'ятки типу Городниця-Городище Івано-Франківської області [Мовша, 1985, с. 212]. У хронологічній послідовності після верхнього горизонту Городниці-Городище йде поселення нижнього горизонту біля с. Незвисько Івано-Франківської області. Близькими до поселень нижніх шарів Незвисько є пам'ятки кадівського типу: Кадівці (урочище Бавки), Кудринці (нижній горизонт), Жванець (урочище Стінка) та інші. Поселення лежать по обидва береги річок Збруч та Жванець і мало вивчені: лише у Кадівцях проводилися невеликі розкопки. Тут М. Рудинський на мису високого берега р. Жванець дослідив глинобитну площадку, напевно, гончарну майстерню, площею 62 м² з округлим підвищенням [Рудинський, 1927]. За Т. Мовшою, ці пам'ятки належать до заліщицької групи [Мовша, 1985, с. 212].

Найбільше уваги пам'яткам заліщицької групи приділила Н. Виноградова. Вона збільшила кількість поселень з 12, які перераховував О. Кандиба, до 26, а саме – Бабин (урочище Яр), Бакота (урочище Біла), Вигнанка, Більче-Золоте (нижній шар), Бучач, Васильківці, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Григоріївка, Заліщики, Кадівці-Бавки (верхній шар), Китай-Город, Оселівка (урочище На Долинках), Копанка, Крутобородинці, Лишківці, Магала, Макаріївка, Новосілка-Костюкова, Патринці, Пилипче, Поливаний Яр (середній шар II), Рестів (урочище Яма), Стрільківці, Фридрівці (урочище Ферма), Щитівці [Виноградова, 1983, с. 16]. На жаль, залишилось невідомим, за яким критерієм визначались та приєднувались до групи нові поселення. Не викликає сумнівів Поливанів Яр. Керамічний матеріал з середнього шару цього поселення фактично ідентичний заліщицькому і багато в чому подібний до матеріалів з інших поселень цієї групи [Черныш, 1982; Пассек 1961]. Дивно, що до групи пам'яток не було включено Незвисько – на той час вже відоме. Матеріали з верхнього шару цього поселення аналогічні заліщицьким пам'яткам. К. Черныш співставляла цю пам'ятку з Поливановим Яром II і зазначала невелику хронологічну різницю між ними [Черныш, 1962, с. 67]. Зі всіх нововведених Н. Виноградовою поселень лише Поливанів Яр розглядається детальніше. Решта керамічного матеріалу, що аналізується, належить до відомих пам'яток, включених ще О. Кандибою до цієї групи.

На основі розроблених стилів розпису посудин, якими послуговувалися румунські дослідники та частково Т. Пассек, Н. Виноградова розділила поселення заліщицької групи на три хронологічні підгрупи. Варто зазначити, що критерієм виступала не лише орнаментика, як в періодизації К. Черныш [Черныш, 1982, с. 208], але і морфологія посудин, оскільки орнамент є невід'ємним від форми.

Так, першою, найранішою підгрупою визначено поселення Бабин та Вигнанку. Посудини мають аналогії в Трипільлі VI та Кукутені А. Тут домінує стиль розпису α (цей стиль має кілька підвидів, які дуже різняться між собою, вважається одним з найдавніших) та найбільш ранні варіанти δ [Виноградова, 1983, с. 74] (так само має багато варіацій, одні з них монохромні, інші – поліхромні). Друга підгрупа містить Заліщики, Бучач, Городницю над Дністром, оскільки ці пам'ятки мають пізні типи кубків та грушоподібних посудин: основними стилями є варіації δ (близько 50%), розпис у стилі α зустрічається рідко, але в Заліщиках набирає 22%.

Новим є стиль γ (тло природне чи вкрите червоним ангобом; білі стрічки чергуються з широкими чорними стрічками; деколи замість чорної фарби використовується темно-червона) та деякі стилі δ . Найбільше кераміки орнаментованої цими стилями, є в матеріалах з Городниці (більше 40%) [Виноградова, 1983, с. 74]. З цього виходить, що Заліщики в цій підгрупі є найранішою пам'яткою, оскільки тут збереглися деякі давні форми та стилі (α).

Третя підгрупа включає Поливанів Яр та Крутобородинці I. Форми посуду залишаються такими ж, як і в попередній підгрупі, але повністю зникають стилі α та β (розпис чорною та білою фарбами в позитиві та негативі вважається таким же давнім як і α). Вони відсутні у Крутобородинцях I. По суті, третя підгрупа Н. Виноградової збігається з п'ятим ступенем К. Черныш – ті ж самі поселення та характер керамічного матеріалу на них [Черныш, 1982, с. 206]. Основні стилі розпису належать до γ та різні варіації δ [Виноградова, 1983, с. 74]. До яких з цих підгруп відносяться решта 19 поселень заліщицької групи – невідомо.

Порівняння періодизацій до яких включено заліщицьку групу
(за: О. Кандибою, 2004; Л. Козловським, 1939; Т. Пассек, 1949)

Басейн гірського Дністра і Прута			Кукутені	Басейн Дніпра і Бугу	
Л. Козловський	О. Кандиба		Д. Шмідт	Т. Пассек	
			Прекукутені	етап А	
Кераміка типу Незвисько	п е р і о д А	Фаза Незвиська		Кукутені А	етап VI
Кераміка двокольорова		Фаза Заліщики	Група Шипинці А	Кукутені А – В	етап VII
		Група Заліщики			
Кераміка поліхромна типу Більче-Золоте (Вертеба)	п е р і о д В	Фаза Городниця		Кукутені В	етап CI (=γI)
		Фаза Більче-Золоте			
Кераміка поліхромна типу Кошилівці		Фаза Кошилівці			
			Кукутені С	етап CII (=γII)	

Схеми стилів розпису, які використано для розробки цієї періодизації, не прижилися в літературі, скоріш за все, через свою складність та громіздкість. Принаймні, тепер ними не послуговуються.

На сьогодні до заліщицької групи відносять ще й деякі шари Блищанки [Конопля, Круц, Рижов, 1993, с. 20], Кліщева [Засць, 1973, 2001; Конопля, Круц, Рижов, 1993], Глибочка у Середньому Подністер'ї [Сохацький, 1993] та Більшівців у Верхньому Подністер'ї.

На думку деяких дослідників [Черниш, 1977; Мовша, 1985], заліщицька локальна група є однією з ранніх ланок пам'яток кошиловецької групи початку пізнього етапу трипільської культури. Еволюцію їх вони простежують з етапу VI – від Городниці на Дністрі, через Незвисько, Заліщики, Городницю-Городи, Більче-Золоте-Сад до Кошилівців.

Таким чином, питання приналежності певних поселень до заліщицької групи лишається відкритим. Пов'язано це і з тим, що розкопаних пам'яток цієї групи небагато: в більшості випадків маємо лише невелику кількість підйомного матеріалу з розвідок.

Так само питання встановлення хронологічного співвідношення пам'яток всередині групи не є остаточно вирішеним і потребує перегляду з урахуванням нових пам'яток, які включено до заліщицького локального варіанту.

На кожному трипільському поселенні ні один керамічний комплекс за стилем орнаменталізації не витікає безпосередньо з попереднього (перехідні ланки зазвичай спостерігаються на інших поселеннях). Знайти пам'ятку з матеріалом, який би розкрив повний процес еволюції одного керамічного комплексу в інший, напевно, неможливо. Принаймні за весь багаторічний час розкопок нічого подібного не трапилось. Цей процес можна прослідкувати, лише співставляючи матеріали окремих поселень одного етапу розвитку трипільської культури. Створення локальних схем окремо для кожного варіанту та встановлення внутрішнього співвідношення груп пам'яток на різних територіях дозволило б уточнити загальну періодизаційно-хронологічну схему для певного періоду та культури в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

Відейко М. Ю.

- 2006 Коментарі до праці “Посудини зі знаками із знахідок на площадках трипільської культури // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Київ. – Ч. 1. – С. 90–92.

Виноградова Н. М.

- 1972 Памятники переходного етапа Триполья VI–VII в Поднестровье // СА. – № 1. – С. 36–55.
1983 Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры. – Кишинев. – 108 с.

Засць І. І.

- 1973 Кліщів – нове поселення трипільської культури на Південному Бузі // Археологія. – Київ. – № 10. – С. 56–61.
2001 Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця. – 184 с.

Заец І. І., Рыжов С. Н.

- 1992 Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – Киев. – 178 с.

Кандиба О. О.

- 2004 Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. – Чернівці. – 208 с.

Конопля В., Круц В., Рыжов С.

- 1993 Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-західному Поділлі // Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції “Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття)”. – Львів. – С. 19–26.

Мовша Т. Г.

- 1985 Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – Киев. – Т. 1. – С. 211–212.

Пассек Т. С.

- 1949 Периодизация трипольских поселений // МИА. – Москва-Ленинград. – № 10. – 248 с.
1961 Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – Москва. – № 84. – 228 с.

Рудинський М. Я.

- 1927 Досліди на Кам'яниччині // Короткі звідомлення ВУАК за 1926 рік. – Київ. – С. 123–143.

Сохацький М. П.

- 1993 Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991 – 1993 рр. // Літопис Борщівщини. – Борщів. – № 3. – С. 10–15.

Черних К. К.

- 1956 Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950 – 1951 рр. // АП УРСР. – Київ. – Т. 6. – С. 145–147.
1962 К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровьи // Неолит и энеолит юга европейской части СССР. – Москва. – № 102. – С. 5–86.
1982 Энеолит Молдавии и Правобережной Украины // Энеолит СССР. – Москва. – 360 с.

Чикаленко Л.

- 1926 Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки // Трипільська культура на Україні. – Київ. – С. 113–118.

Хвойко В. В.

- 2006 Посудини зі знаками із знахідок на площадках трипільської культури // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Київ. – Ч. 1. – С. 88–90.

Kirkor A.

- 1878 Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. – Kraków. – Т. II. – 16 s.

Kopernicki I. Przybysławski W.

- 1884 Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882 // ZWAK. – Kraków. – Т. 8. – S. 24–27.

Kozłowski L.

- 1939 Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej. – Lwów. – 104 s.

Majewski K.

- 1947 Studia nad kulturą trypilska // Archeologia I. – Wrocław. – 72 s.

Ossowski G.

- 1890 Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889 // ZWAK. – Kraków. – Т. XIV. – S. 19–22.
1891 Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890 // ZWAK. – Kraków. – Т. XV. – S. 1–88.

Przybysławski W.

- 1906 Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej. – Lwów. – 77 s.

Jana JAKOVYSHYNA

DISTINGUISHING OF ZALISCHYTSKA LOCAL GROUP OF TRYPIL'S'KA CULTURE IN HISTORIOGRAPHY

Trypil's'ka culture in scientific literature is divided into several local variants which have chronological, territorial and cultural peculiarities. Zalischytskyi variant has the longest history of exploration. It was distinguished in the beginning of XX century by O. Kandyba. Despite of long history of researches, it is still many important issues, which are not solved.